

सत्यं शिवं सुन्दरम्

A Summary

of The Thesis to be Submitted for

Ph. D. Degree in Gujarati

at The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara

Research Topic for Ph. D.

"A Critical study of The Criticisms on SARASWATICHANDRA Written by Govardhanram Tripathi."

“ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીકૃત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં વિવેચનો : સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ”

પ્રસ્તુતકર્તા

ભરવાડ રાઘવભાઈ હરિભાઈ

Bharvad Raghavbhai Haribhai

માર્ગદર્શકશ્રી

પ્રો. રાજેશ એ. પંડ્યા

Prof. Rajesh A. Pandya

Department of Gujarati

Faculty of Arts

The Maharaja Sayajirao Unniversity of Baroda

vadodara

January – 2021

મારા શોધનિબંધનો વિષય છે : ‘ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીકૃત ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં વિવેચનો : સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ’. પ્રસ્તુત શોધનિબંધને સુનિયોજિત બનાવવા તથા દરેક પાસાંને યોગ્ય ન્યાય મળી રહે એ હેતુથી કુલ પાંચ પ્રકરણમાં વિભાજિત કરેલ છે.

પ્રકરણ - ૧ : કૃતિલક્ષી વિવેચન : સ્વરૂપચર્યા

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં કૃતિલક્ષી વિવેચનના સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા કરી છે. આ પ્રકરણના આરંભમાં વિવેચનની સંજ્ઞા સમજાવી છે. એમાં ગુજરાતી ભાષાના આદ્યવિવેચક નવલરામથી અત્યાર સુધીના વિદ્વાનોના કૃતિલક્ષી વિવેચનના વિવિધ મત રજૂ કર્યા છે અને તેનું વિવરણ કર્યું છે. ત્યારબાદ કૃતિલક્ષી વિવેચનના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કર્યું છે. કૃતિલક્ષી વિવેચનની સ્વરૂપચર્યા બાદ વિવેચનના વિવિધ પ્રકારોની નોંધ કરી છે. વર્ણન, અવલોકન, આસ્વાદ, અર્થઘટન, સમીક્ષા, મૂલ્યાંકન, તુલનાત્મક અધ્યયન વગેરે પ્રકારો વચ્ચે રહેલા સૈદ્ધાંતિક ભેદને સ્પષ્ટ કર્યો છે.

પ્રકરણ - ૨ : ગુજરાતી નવલકથા : ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પૂર્વે

આ પ્રકરણમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વિવેચન પરંપરાનો અભ્યાસ કરતા પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પૂર્વે લખાયેલી ‘કરણઘેલો’ (નંદશંકર મહેતા - ઈ.૧૮૬૬), ‘સાસુવહુની લઢાઈ’ (મહીપતરામ નીલકંઠ - ઈ.૧૮૬૬), ‘મુંદ્રા અને કુલીન’ (જહાંગીર તાલીઆરખાન - ઈ.૧૮૮૫) તથા ‘હિંદ અને બ્રિટાનિયા’ (ઈચ્છારામ દેસાઈ - ઈ.૧૮૮૬) એ ચાર નવલકથાઓ વિશેનાં વિવેચનાત્મક નિરીક્ષણો ધ્યાનમાં રાખી, તેનો અભ્યાસ કર્યો છે.

પ્રકરણ - ૩ : ગુજરાતી નવલકથા : ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પછી

પ્રસ્તુત પ્રકરણના પ્રથમ ભાગમાં કનૈયાલાલ મુનશીકૃત ‘વેરની વસૂલાત’, ધૂમકેતુની ‘રાજમુગટ’, મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ લિખિત ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ અને મધુ રાયની ‘કલ્પતરુ’ પર ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો કેવો અને કેટલો પ્રભાવ જોવા મળે છે એ રજૂ કર્યું છે. પ્રકરણના બીજા ભાગમાં કનૈયાલાલ મુનશીની ‘ગુજરાતનો નાથ’, ૨૦ વ. દેસાઈકૃત ‘દિવ્યચક્ષુ’, ઝવેરચંદ મેઘાણી લિખિત ‘સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી’ અને પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’ કેવી રીતે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની અસરથી કેટલી મુક્ત રહી છે, અને તેનાંથી કેટલું પરિવર્તન દર્શાવે છે એનું આલેખન કર્યું છે. આમ આ પ્રકરણમાં અનુગામી નવલકથાઓ પર ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં પ્રત્યક્ષ કે પ્રછન્ન પ્રભાવની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ - ૪ : સરસ્વતીચંદ્ર'નાં વિવેચનો : બદલાતી વિભાવનાઓના સંદર્ભે

આ પ્રકરણમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નાં પ્રાપ્ય વિવેચનલેખોને નિમ્નલિખિત વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરી એનો સઘન અભ્યાસ કર્યો છે.

૪.૧ : 'સરસ્વતીચંદ્ર' : સંકલના અને સ્વરૂપ વિષયક વિવેચન

'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સંકલના અને સ્વરૂપ વિષયક વિવેચનોને, કથાવસ્તુ-વસ્તુસંકલના, સમયસંકલના, આકાર-સ્વરૂપચર્યા, 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની કળાત્મકતા (વિશેષતા-મર્યાદા), કથનયુક્તિઓ અને નિરૂપણરીતિ એવાં વિભાગો અન્તર્ગત 'સરસ્વતીચંદ્ર' વિષયક એ વિવેચનલેખોનો અભ્યાસ કર્યો છે.

૪.૨ : 'સરસ્વતીચંદ્ર' : પાત્રલક્ષી વિવેચન

આ નવલકથામાં સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ, કુસુમ, બુદ્ધિધન, ગુણસુંદરી, સૌભાગ્યદેવી, માનચતુર, અલકકિશોર આદિ પાત્રોનું સજીવ આલેખન થયું છે. આમાંના ઘણાં પાત્રો પર સ્વતંત્ર લેખો પણ થયા છે અને નવલકથાની સમગ્ર પાત્રસૃષ્ટિને લગતા લેખો પણ મળે છે. એ દરેક વિવેચનલેખો પરની સઘનચર્યા આ વિભાગમાં કરવામાં આવી છે.

૪.૩ : 'સરસ્વતીચંદ્ર' : સઘન કૃતિચર્યા

'સરસ્વતીચંદ્ર'ની સઘન કૃતિચર્યાને લગતા વિવેચનોને પ્રકરણ ચર્યા તથા પ્રસંગ ચર્યા એમ બે પેટાવિભાગમાં વહેંચી, એ વિવેચનલેખોને ઐતિહાસિક ક્રમે ગોઠવી તપાસ્યા છે.

૪.૪ : 'સરસ્વતીચંદ્ર' : યુગસંદર્ભ - સાંસ્કૃતિક ચર્યા

'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ગોવર્ધનરામે પ્રાચીન, પૂર્વ અને પશ્ચિમના ત્રિવેણીસંગમથી સામાજિક, રાજકીય કે ધાર્મિક ક્ષેત્રે જે-જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા તેનું કલામય નિરૂપણ કર્યું છે, અને એના આદર્શ ઉકેલ પણ આપ્યા છે. એ ઉકેલોને વિવેચકોએ જે જે દષ્ટિકોણથી જોયા છે એને અનુલક્ષીને સમાજ-સંસારચિંતન, રાજ્યચર્યા, ધર્મ ચિંતન જેવાં પેટા વિભાગોમાં તેની વિગતે ચર્યા કરી છે.

૪.૫ : 'સરસ્વતીચંદ્ર' : ભાષાલક્ષી વિવેચન

ગોવર્ધનરામે પોતાના વ્યક્તિત્વના સ્પર્શથી ગદ્યને ચેતનવંતુ-બળકટ બનાવ્યું છે. એનો અભ્યાસ પણ ગુજરાતી વિવેચનમાં થયો છે. ભાષાસંબંધી આ વિવેચનલેખોને 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું ગદ્ય, 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું પદ્ય, અને 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં આવતાં વર્ણનો એવા પેટાવિભાગો અન્તર્ગત અભ્યાસ કર્યો છે.

૪.૬ : ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ : વિવેચનનું વિવેચન (વિશિષ્ટ ચર્ચા)

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા પર વિવિધ વિવેચનલેખો મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એટલું જ નહીં, સાથે સાથે એ વિવેચનલેખોનું પણ વિવેચન થયું છે. એવાં વિવેચનના વિવેચનની અહીં ચર્ચા કરી છે.

૪.૭ : ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને અન્ય કૃતિઓ (તુલનાત્મક ચર્ચા)

ગુજરાતી વિવેચકોએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની ભારતીય ભાષાની અન્ય કૃતિઓ તથા વિશ્વસાહિત્યની કૃતિઓ સાથે સરખામણી કરી છે. સાથે સાથે સાહિત્યકૃતિને આધારે બનેલા સિનેમા અને મૂળ કૃતિની સઘન તુલના પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા કેટલાક નોંધપાત્ર તુલનાત્મક અભ્યાસલેખો આ વિભાગમાં ઐતિહાસિકક્રમે મૂકી તેનું વિવરણ કર્યું છે.

૪.૮ : ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ : અન્ય વિવેચનલેખો

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ પર થયેલી ટૂંકી નોંધથી લઈને, કૃતિનાં વિશેષ મુદ્દાને આધારે થયેલી વિવેચનાનો અહીં અભ્યાસ કર્યો છે.

૪.૯ : ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ : સમગ્રલક્ષી વિવેચના

જેમ નવલકથાનાં ઘટકતત્ત્વોને ધ્યાનમાં રાખીને એનું વિવેચન થયું છે, એમ એની સમગ્રલક્ષી વિવેચના પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમગ્રલક્ષી વિવેચનામાં ગુજરાતી વિવેચકોએ નવલકથાના દરેક અંગોને કેવી રીતે તપાસ્યાં છે, ન્યાય આપ્યો છે એનો ઉદાહરણ સહિત અભ્યાસ આ વિભાગમાં કર્યો છે.

૪.૧૦ : ગોવર્ધનરામ : સર્જક વિશેષ

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથાની તપાસ કરતા વિવેચનો પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનો પરિચય કરાવતા લગભગ પચાસથી વધુ લેખ પણ મળે છે. અહીં ગોવર્ધનરામનો પરિચય કોઈ જુદા જ દષ્ટિકોણથી કરાવવામાં આવ્યો હોય તેવા કેટલાક લેખોની નોંધ લીધી છે.

૪.૧૧ : ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ : આકલન અને પ્રતિભાવ

‘સરસ્વતીચંદ્ર’કાર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનો પરિચય કરાવ્યા બાદ, કૃતિની કથાવસ્તુ, વસ્તુસંકલના, પાત્રસૃષ્ટિ, ભાષાશૈલી, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં યુગસંદર્ભ-સાંસ્કૃતિક ચર્ચા કરી છે. એ પછી વિશેષતા-મર્યાદા દર્શાવી નવલકથાકારની ચિંતનાત્મક ભૂમિકાએથી આદર્શગ્રામ, આદર્શ પ્રેમ, આદર્શ ગૃહિણી, આદર્શ રાજા, આદર્શ મિત્ર, કેવા હોય તેની સમીક્ષા કરી છે.

પ્રકરણ - ૫ : ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની વિવેચન પરંપરા : નિષ્કર્ષો

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સમગ્ર શોધનિબંધમાંથી પસાર થતાં પ્રાપ્ત થયેલ નિષ્કર્ષો રજૂ કર્યા છે. એમાં ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ નવલકથા ‘કરણઘેલો’થી લઈ, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ તથા એના પ્રભાવે લખાયેલી ગુજરાતી નવલકથાઓ વિશેનાં અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’થી પરિવર્તન દર્શાવતી ગુજરાતી નવલકથાઓને લગતાં તારણો રજૂ કર્યા છે. સાથે સાથે નવલકથામાં વ્યક્ત થતા ગોવર્ધનરામના યુગબોધ-ઈતિહાસબોધને પણ દર્શાવ્યો છે.